

УДК 332.356

ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ОСНОВА ЇХ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

*Н. Кузін, к. е. н., Р. Бойченко, аспірант
Сумський національний аграрний університет*

Постановка проблеми. Раціональне використання та охорона земель – важлива екологічна та соціально-економічна передумова сталого розвитку суспільної формації. Тому на сьогоднішній день особливого характеру та гостроти набули питання щодо раціонального використання та охорони земель, які мають унікальне значення, – земель сільськогосподарського призначення.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей [5].

Стан використання земель в Україні є критичним: надмірна розораність угідь та майже цілковите припинення виконання комплексу робіт із захисту ґрунтів призводить до розвитку ерозійних і деградаційно-руйнівних процесів. У зв'язку з цим подальша деградація земельних ресурсів у сільському господарстві може мати катастрофічні наслідки щодо продовольчої безпеки країни та здоров'я нації.

Отже, проблема раціоналізації використання земель сільськогосподарського призначення в Україні дедалі більше ускладнюється у зв'язку з наростаючою комплексністю її характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади та практичні механізми раціонального використання та охорони земель знайшли відображення в працях учених, серед яких Д.І. Бабміндра, М.С. Богіра, І.К. Бистряков, С.Ю. Булигін, С.М. Волков, Л.І. Дідковська, Д.С. Добряк, О.П. Канаш, Г.К. Лоїк, Л.Я. Новаковський, М.Г. Ступень, А.М. Третяк, М.А. Хвесик, Г.В. Черевко, В.І. Ярмолюк та ін.

Дослідження значною мірою зосереджені на проблемах удосконалення законодавчої бази регулювання земельних відносин і вдосконалення структури органів державної влади з питань здійснення земельної реформи й управління земельними ресурсами на державному та регіональному рівнях. Питання ж підвищення ефективності використання та охорони земель потребує детальнішого і ширшого вивчення.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття сутності і змісту понять раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення та їх взаємозалежності.

Виклад основного матеріалу. Земля – це основний природний ресурс, який є важливою базою для формування продовольчої безпеки кожної держави світу. Для України це об'єктивна умова успішного функціонування сільського господарства, забезпечення її населення якісними продуктами харчування в необхідних обсягах.

У статті 4 Конституції України зазначено, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави [9]. Жодний природний ресурс, крім землі, не наділений такими можливостями, які дають змогу використовувати його практично в усіх галузях народного господарства. Тільки земля поєднує в собі такі особливості, як територіальний базис для розміщення продуктивних сил, властивість природного ресурсу й основного засобу виробництва. В аграрному секторі земля є ще й предметом праці. Дуже популярне і в наші дні переконання, що праця – це батько і основний принцип багатства, а земля – його мати, висловив У. Петті [16].

У нормативних документах «раціональне використання земель» визначене як забезпечення всіма землекористувачами в процесі виробництва максимального ефекту в здійсненні цілей землекористування з урахуванням охорони земель та оптимальної взаємодії з природними чинниками [6].

Відомий український вчений П.Ф. Веденичев писав, що під терміном «раціональне використання земельних ресурсів» слід розуміти доцільність, повноту і ступінь ефективності використання земель. Він зазначав, що повнота використання земель визначається ступенем сільськогосподарської освоєності земельного фонду, і чим вищий показник освоєності земельного фонду, тим раціональніше використання землі [15]. У радянські часи таку концепцію використання земельних ресурсів помилково розглядали як інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, хоча насправді мав місце протилежний процес – екстенсифікація. Таке використання землі призвело до негативних наслідків, таких як поширення ерозійних процесів, низька продуктивність земель, ущільнення орного шару ґрунту, зниження його родючості, ослаблення стійкості природних ландшафтів, посилення процесів деградації ґрунтового покриву.

На сучасному етапі розвитку в дослідженні питання раціонального землекористування більше приділяють увагу поєднанню його економічної та екологічної складових [2; 8]. Виділення економічної складової раціонального сільськогосподарського землекористування можна пояснити завданнями самої економічної науки. Адже економічна теорія – це наука про використання суспільством обмежених природних ресурсів (землі) для виробництва різних товарів із подальшим їх обміном [11]. Виділення екологічної складової зумовлюється насамперед тим, що земля є «живим організмом», середовищем існування розмаїтих мікроорганізмів, таким природним ресурсом, від стану якого залежить екологічна стабільність як регіону, так і держави загалом. Адже створені людиною сільськогосподарські екосистеми впливають на стан навколишнього природного середовища. Основним критерієм сучасної господарської діяльності в межах агропро-мислового виробництва має бути одержання максимально можливої економічної вигоди за обов'язкового дотримання екологічних вимог. Ось чому у використанні земельних угідь необхідно дотримуватися еколого-економічних принципів організації раціонального землекористування, а саме: пріоритетності екологічних вимог над економічними інтересами; забезпечення рівних умов розвитку різних форм власності і господарювання на землі; цільового використання землі; підвищення економічної зацікавленості землекористувачів у проведенні

земле-охоронних робіт; платності землекористування; економічного стимулювання землевласників і землекористувачів щодо екологічно безпечного використання землі [13].

Аналіз сучасного стану і тенденцій використання земельних ресурсів країни з позицій їх визначення як незамінного багатства має велике значення в усіх аспектах життя й діяльності спільноти. Для економіки держави земля як ресурс характеризується багатогранністю та множинністю значень, оскільки функціонально задіяна в багатьох видах діяльності. Утім основною залишається її сільськогосподарська функція, що вимагає системної орієнтації в напрямі першочергового вирішення проблеми раціонального використання та охорони земельних ресурсів [7].

Дослідники М.С. Богіра та В.І. Ярмолюк раціональне використання землі розглядають як науково обґрунтоване, розумне використання з усіх поглядів: цільового призначення, ефективності, охорони і поліпшення [1].

Натомість В.В. Горлачук, В.Г. В'юн, А.Я. Сохнич дають таке визначення раціонального використання землі – це таке використання, яке відповідає її цільовому призначенню, забезпечує високу ефективність землекористування та її охорону, спрямовану на запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [12].

Як наголошує С.М. Волков, раціональним можна вважати використання землі, за якого:

- здійснюються охорона, відтворення продуктивних та інших корисних властивостей землі;
- якнайповніше враховуються природні та економічні умови, властивості конкретних земельних ділянок;
- досягається висока ефективність виробничої та іншої діяльності;
- забезпечується оптимальне поєднання суспільних, колективних і особистих інтересів у використанні землі [3].

У своїх дослідженнях Г.В. Черевко та М.І. Яцків раціональне використання й охорону земель розглядають як два взаємопов'язані процеси, спрямовані на підвищення продуктивних сил землі, які передбачають:

- оптимізацію розподілу земельного фонду між галузями народного господарства і якомога ефективніше його використання в кожній із них;
- оптимізацію структури окремих видів земельних угідь (ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, лісів, земель під водою тощо) відповідно до природно-економічних зон і районів;

- розробку і впровадження раціональної системи землеробства, яка охоплює ґрунтозахисний обробіток, удобрення, вапнування кислих та гіпсування засолених і солонцюватих ґрунтів, технологію вирощування сільськогосподарських культур, систему сівозмін тощо;
- осушення заболочених і перезволожених земель та зрошення й обводнення посушливих;
- запобігання затопленню, підтопленню, заболоченню земель, погіршенню їх фізико-хімічних властивостей;
- широке використання ґрунтових мікроорганізмів для створення високородючих і стійких до ерозії ґрунтів;
- розробку і впровадження науково обґрунтованої системи луківництва;
- розробку й впровадження раціональної системи розселення, забудови сільських та міських населених пунктів, розміщення каналів для перекидання води з багатоводних у маловодні райони, великих водосховищ, шляхів сполучення, ліній електропередач, нафтогазопроводів;
- розробку і впровадження еколого-економічної оцінки земель та використання її для планування розміщення й спеціалізації сільськогосподарського виробництва, визначення обсягу державних закупівель рослинницької і тваринницької продукції, витрат на виробництво і дохідності сільськогосподарських підприємств, встановлення правильних, науково обґрунтованих цін [14].

Науковець Л.І. Дідковська також розглядає раціональне використання та охорону земельних ресурсів як два взаємозалежні між собою поняття. Вона вказує на те, що раціональне використання та охорона земельних ресурсів – це багатоаспектне поняття, яке уособлює в собі складну систему екологічних, економічних та соціальних заходів з оптимізації організації використання земельних ресурсів, які спрямовані на підвищення економічної ефективності та екологічної безпеки землекористування за рахунок вирішення питань природоохоронного, ресурсозберігаючого, відтворювального характеру, тобто всебічної охорони ґрунтів і відтворення їх родючості [4].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що раціональне використання земель сільськогосподарського призначення – це економічно ефективне, екологічно безпечне та науково обґрунтоване використання сільськогосподарських угідь, засноване на дотриманні вимог пріоритетності земель сільськогосподарського призначення, оптимізації структури сільськогосподарських угідь, врахуванні природних та економічних особливостей кожної земельної ділянки в їх сільськогосподарському освоєнні, захисті земель від шкідливого природного та антропогенного впливу, екологізації процесів землеробства, застосуванні ресурсощадних технологій, усесторонній охороні земель, відтворенні та

підвищенні родючості ґрунтів, задоволенні суспільних потреб.

Розкриття змісту поняття «раціонального використання земель сільськогосподарського призначення» потребує визначення його основних принципів. Аналізуючи праці вітчизняних і зарубіжних учених, можна сформулювати основні принципи, на яких повинно ґрунтуватися сьогодні раціональне використання земель сільськогосподарського призначення.

1. Пріоритетність сільськогосподарського використання земель та запобігання необґрунтованому вилученню сільськогосподарських угідь для інших потреб, тобто використання їх лише за цільовим призначенням.

2. Забезпечення економічно ефективного та екологічно збалансованого використання земель, науково обґрунтованого використання сільськогосподарських земель.

3. Охорона земель.

4. Врахування природно-кліматичних та економічних умов і властивостей кожної земельної ділянки в процесі сільськогосподарського виробництва, відтворення та підвищення родючості ґрунтів.

5. Впровадження новітніх ресурсощадних та екологічно безпечних технологій.

6. Зменшення антропогенного навантаження на агроландшафти та природні угіддя в процесі господарювання.

7. Державний контроль і стимулювання раціонального використання та охорони земель.

8. Узгодження господарських і суспільних інтересів та потреб.

Охорона земель є одним із механізмів досягнення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення.

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [5].

Основні засади охорони земель закріплено в Земельному кодексі України, Законах України «Про охорону земель», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про державний контроль за використанням і охороною земель» та інших нормативно-правових актах.

Основними принципами охорони земель є:

- забезпечення охорони земель як основного національного багатства українського народу;
- пріоритет вимог екологічної безпеки у використанні землі як просторового базису, природного ресурсу та основного засобу виробництва;

- відшкодування збитків, завданих порушенням законодавства України про охорону земель;
- нормування і планомірне обмеження впливу господарської діяльності на земельні ресурси;
- поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності в галузі охорони земель;
- публічність у вирішенні питань охорони земель, використанні коштів на охорону земель.

Охорона земель охоплює:

- Обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;
- захист сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб;
- захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;
- збереження природних водно-болотних угідь;
- попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;
- консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь [5].
- Законодавство визначає систему заходів щодо забезпечення охорони земельних ресурсів, яка передбачає:
 - державну комплексну систему спостережень;
 - розробку загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, документації із землеустрою в галузі охорони земель;
 - створення екологічної мережі;
 - здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель;
- економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів;
- стандартизацію і нормування [10].

Особливу увагу держава приділяє охороні земель сільськогосподарського призначення, яка забезпечується на основі комплексу заходів щодо збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їх екологічної стійкості та родючості ґрунтів, а також обмеження їх вилучення (викупу) для несільськогосподарських потреб [10].

Основними заходами охорони земель сільськогосподарського призначення повинні бути:

- захист земель від ерозії, заболочення, вторинного засолення, зсувів,

переуцільнення, забруднення промисловими, радіоактивними та хімічними речовинами;

- рекультивація порушених земель;
- консервація малопродуктивних і деградованих земель;
- поліпшення сільськогосподарських угідь;
- створення полезахисних лісосмуг, інших ґрунтозахисних лісонасаджень;
- моніторинг стану використання та родючості земель.
- Особливим об'єктом охорони земель сільськогосподарського призначення є ґрунтовий покрив, що характеризується родючістю.
- З метою збереження родючості земель законодавство передбачає, що на землях сільськогосподарського призначення може бути обмежена діяльність щодо:
 - вирощування певних сільськогосподарських культур, застосування окремих технологій їх вирощування або проведення окремих агротехнічних операцій;
 - розорювання сіножатей, пасовищ;
 - використання деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земельних ділянок;
 - необґрунтовано інтенсивного використання земель [10].

Висновки. Охорона земель є не тільки невід'ємною складовою процесу раціонального використання земель, а його фундаментальною основою, яка забезпечує захист земель від впливу негативних чинників природного та антропогенного походження, збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їх екологічної стійкості та родючості, створення раціонального землекористування.

Отже, поняття «раціональне використання земель» та «охорона земель» в процесі забезпечення економічно ефективного та екологічно безпечного використання земель сільськогосподарського призначення повинні розглядатися як єдине ціле. Досягають цього через реалізацію системи заходів, спрямованих на забезпечення: оптимальної структури землекористування; оптимізації структури сільськогосподарських угідь; збереження та відтворення родючості ґрунтів; захисту земель від водної і вітрової ерозії, заболочення, вторинного засолення, зсувів, шкідливого антропогенного впливу; рекультивації порушених і консервації малопродуктивних та деградованих земель; моніторингу за станом використання та родючості ґрунтів.

Бібліографічний список

1. Богіра М. С. Землепорядне проектування: теоретичні основи і територіальний землеустрій : навч. посіб. / М. С. Богіра, В. І. Ярмолюк ; за ред. к.е.н. М. С. Богіри. – К. : Аграрна освіта, 2011. – 416 с.
2. Быстряков И. К. Управление рациональным землепользованием: теоретический дискурс / И. К. Быстряков // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів : матеріали Міжнар. наук. конф. : у 2 ч. –К., 2002. – С. 139–142.
3. Волков С. Н. Землеустройство. Теоретические основы землеустройства / С. М. Волков. – М. : Колос, 2001. – Т. 1. – 496 с.

4. Дідковська Л. І. Економічний механізм раціонального використання та охорони земельних ресурсів в аграрній сфері : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / Дідковська Л. І. – К., 2006. – 20 с.
5. Земельний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 22 лютого 2012 року. – К. : Видавець Паливода А. В., 2012. – 116 с.
6. Земли. Термины и определения : ГОСТ 26640–85 от 28.10.1985 №3453 (СТ СЭВ 4472-84) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/>.
7. Інституалізація природно-ресурсних відносин : [колегіальна монографія] / за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М.А.Хвесика. – К. : Інститут економіки природокористування та сталого розвитку, 2012. – 400 с.
8. Козьменко С. Н. Эколого-экономические аспекты рационального землепользования / С. Н. Козьменко // АПК: экономика, управление. – 1989. – № 8. – С. 91–94.
9. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Просвіта, 1996. – 80 с.
10. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/>.
11. Самуельсон П. Экономика / П. Самуельсон. – М., 1997. – Т. 1. – 334 с.
12. Управління земельними ресурсами : навч. посіб. / В. В. Горлачук, В. В. В'юн, А. Я. Сохнич. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 316 с.
13. Чепець О. Г. Екологічна безпека сільськогосподарського землекористування / О. Г. Чепець // Вісник Сумського національного університету, 2007. – Вип. 4-5. – (Серія «Економіка та менеджмент»).
14. Черевко Г. В. Економіка природокористування : навч. посіб. / Г. В. Черевко, М. І. Яцків. – Львів : Світ, 1995. – 208 с.
15. Эффективность сельскохозяйственного природопользования / [П. Ф. Веденичев, В. М. Трегобчук, Т. А. Козлова и др.]. – К. : Наук. думка, 1982. – 230 с.
16. Юхименко П. І. Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 514 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

Кузін Н., Бойченко Р. Охорона земель сільськогосподарського призначення як основа їх раціонального використання

Розкрито сутність і зміст понять «раціональне використання земель» та «охорона земель». Розглянуто спорідненість і взаємозалежність цих понять. Окреслено основні принципи, на яких повинно ґрунтуватися раціональне використання земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: землі сільськогосподарського призначення, раціональне використання земель, економічна ефективність використання земель, екологічно безпечне використання земель, охорона земель, принципи раціонального використання земель.

Kuzin N., Boitchenko R. Protection of agricultural land as the basis of their rational use

The article deals with the nature and content of the concepts of "rational use of land" and "protection of land". Also examined relationship and interdependence of these concepts. The basic principles on which to base rational use of agricultural land.

Key words: agricultural land, land use management, economic efficiency of land use, environmentally sound land use, land protection, land use management principles.

Кузин Н., Бойченко Р. Охрана земель сельскохозяйственного назначения как основа их рационального использования

Раскрыта сущность и содержание понятий «рациональное использование земель» и «охрана земель». Также рассмотрены родство и взаимозависимость этих понятий. Определены основные принципы, на которых должно основываться рациональное использование земель сельскохозяйственного назначения.

Ключевые слова: земли сельскохозяйственного назначения, рациональное использование земель, экономическая эффективность использования земель, экологически безопасное использование земель, охрана земель, принципы рационального использования земель.